

УДК 811.161.2'33 – 027.22

СИСТЕМА КОМПОНЕНТІВ МОВЛЕННЄВОГО АКТУ: ФУНКЦІЙНО-СТРУКТУРНІ ВИЯВИ

The features of syntactic semantics of a sentence with tracing features of its denotative and sygnificative values are characterized, patterns of expression of sentence referential semantics are set, the status of communicative and pragmatic meaning of a sentence are determined. The dynamics of the basic concepts of syntactic semantics and correlation of syntactic semantics of a sentence with its lexical content is detected.

Keywords: proposition, syntactic meaning, syntactic form, denotative meaning, sygnificative meaning, pragmatic meaning, speech act.

Комунікативний процес вже не є суто лінгвістичним явищем, він розглядається з позицій психології, теорії комунікації, семіотики. Комунікативний акт, у свою чергу, це складне утворення, повноцінність якого залежить від обох партнерів-учасників мовленнєвої взаємодії, з урахуванням екстралінгвістичних чинників. Різноманітність комунікативних актів свідчить про надскладну природу будь-якого з них, простого, на перший погляд. Звичайно, людині не обов'язково наслідувати суворо всі правила та норми. Однак, обов'язкове їхнє усвідомлення, знання важливих моментів може посприяти успішності спілкування.

Особливе місце в комунікативних дослідженнях посідає теорія мовленнєвих актів (ТМА), визначення якої вживається вширокому і вузькому розумінні. У першому випадку, вона позначає будь-який комплекс ідей, що спрямовані на пояснення мовленнєвої діяльності і є синонімом до «теорії мовленнєвої діяльності». В іншому випадку, вона є назвою однієї конкретної теорії, яка отримала широке розповсюдження за кордоном і привернула до себе увагу вчених, які працюють над проблемою мовленнєвих комунікацій як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Головною передумовою виникнення ТМА постав пошук переходу від висловлення до його формалізації, осмисленість та істинність яких залежали від контекстів. Такі ідеї почали реалізовувати логіки в середині ХХ століття, у мовознавстві ж ці ідеї знайшли своє втілення у структуралізмі.

Теорія мовленнєвих актів – це ідеї англійського логіка Дж. Остіна, які були викладені ним у курсі лекцій у Гарвардському університеті в 1955 році. У 1962 році ТМА була опублікована в статті «Слово як дія». Пізніше ідеї Дж. Остіна були розвинені американським логіком Дж. Сьорлем у монографії «Мовленнєві акти» та англійським логіком П. Стросоном.

До появи ТМА мова вивчалася як система і лише в другій половині ХХ століття лінгвістичні дослідження почали звертатися до вектора мовленнєвої діяльності, а її суб'єкт почав розглядатися як носій конкретних психологічних і соціальних характеристик. Від того часу вчені звернулися до мови не просто як до засобу спілкування між людьми, а як до інструменту, яким можна скерувати успішність комунікативної ситуації. Мовленнєвий акт (речення-висловлення) як недискретна, елементарна одиниця комунікації досліджується в межах окремих мовленнєвих жанрів (типові форми організації мовлення), що виокремлюються в певних типах дискурсу (текстах).

Необхідною умовою у межах пропонованого дослідження постає з'ясування основних семантичних компонентів в організації мовленнєвого акту (речення-висловлення), що є поєднанням лінгвістичної, логічної та психологічної теорій.

Актуальність роботи полягає в недостатньому опрацюванні теорії мовленнєвих актів і методик опису комунікативної поведінки носіїв мови на сучасному етапі та недостатньому рівні аналізу мови спілкування для досягнення ефективної комунікації.

Метою заявленої статті є огляд пропонованих семантичних компонентів, що постає необхідною вимогою на сучасному етапі комунікативних досліджень. Поставлена мета зумовила реалізацію таких **завдань**:

- 1) уточнення термінологічного та теоретичного апарату речення як семантичної одиниці;
- 2) окреслення синтаксичних структур і семантичних властивостей речення як одиниць мови;
- 3) визначення основних семантичних компонентів речення (висловлення);
- 4) характеристика творчого аспекту речення (висловлення).

Об'єкт і предмет дослідження відповідно – комунікація та висловлення як процес взаємодії в межах комунікативного аналізу.

Теоретичне значення запропонованого дослідження полягає в загальній спробі виділення типових семантичних компонентів у реченні (висловленні).

Практичне значення визначається тим, що результати дослідження можуть бути використані як складник процесу ефективної комунікації.

Історико-еволюційні основи вчення про семантику речення. Семантика речення та її основні / неосновні вияви належить до актуальних проблем сучасної лінгвістики, її студіювання інтенсифікувалися лише в середині ХХ століття внаслідок розгалужених напрацювань у теорії синтаксису – формування теорії номінації, теорії референції і теорії мовленнєвих актів. Активну роль відіграла також символічна логіка. Опрацювання синтаксичної семантики найактивніше постало опрацьовуваним у рамках функційно-когнітивної лінгвопарадигми, де реально виявні денотат (відбиття конкретної події) і сигніфікат (узагальнена уява про тип ситуації, функції елементів ситуації) речення (номінативний потенціал речення), його референтні (актуалізація щодо ситуації й комунікантів) наповнення, а також ситуативно-прагматичні й актуально-тема-рематичні навантаження в комунікації.

Розгляд речення з урахуванням його багатоаспектності (власне-синтаксичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний, комунікативний) і кваліфікація речення як знака (І. Вихованець, А. Греймас, З. Клеменевич, А. Мартіне, О. Мельничук, Л. Теньєр та ін.) уможливили вивчення речення в новій якісній перспективі з урахуванням змісту. Останнє пов'язане з вивченням семантики речення через позначуваної ним ситуації. Речення як семантична одиниця номінує ситуацію.

Семантика речення: власне-лінгвістичний та семіотично-лінгвістичний аспекти. Проблема семантики речення опрацьовується в дослідженнях лінгвістів і фахівців з інформатики. Під час моделювання семантики речення виникає питання про зміст речення. На останнє однозначної відповіді немає, що актуалізує питання суто теоретичного і прикладного (автоматична обробка мови) аспектів. Важливим постає з'ясування характеру інформації, що передається знаком. Значення мовної одиниці – це складне структуроване утворення, що складається з компонентів, внутрішньо диференційованих на денотативні, сигніфікативні, конотативні тощо. Для опису таких компонентів інколи пропонують виділяти чотири рівні (див. Табл.1):

Таблиця 1.

Функційно-значеннєві рівні мовного знака (за Б. Городецьким)

Аспекти семіозису (функціонування знака)	Типи (рівні) значення за характером інформації
Семантика	Денотативне значення
	Сигніфікативне значення
Прагматика	Прагматичне значення
Синтактика	Синтаксичне значення

Значення речення як одиниці синтаксичної семантики складається з денотативного, сигніфікативного, прагматичного компонентів (див. Табл. 2):

Зв'язок синтаксичного значення із семантичними компонентами речення

Денотативне значення	Сигніфікативне значення	Прагматичне значення	Синтаксичне значення
Ситуація дійсності	Певна інтерпретація мовця	Комунікативна мета	Організація будови, структура, послідовність мовного вираження
Співвідношення	Денотативне + Сигніфікативне + Прагматичне = Синтаксичне		

Синтаксичне значення і семантика речення: узагальнений і конкретизований вияви. Своєрідність синтаксичного значення (СЗ) є похідною з особливостей синтаксичної форми. Семантика синтаксичної структури – це зв'язок між відповідною мовною структурою і вираженням денотативної ситуації (ДС). У семантиці речень виявлювані закономірності об'єктивної дійсності [Загнітко2001: 52]. Поширеним є погляд, за яким СЗ вважають тільки ті значення, що реалізують речення, оскільки саме вони спроможні позначати ситуацію, а словосполучення називають лише окремі елементи ситуації (К. Гулига та ін.). Речення, з одного боку, належить мові (граматична форма), а з іншого – мовленню (конкретний вияв). Семантично окреме речення передає конкретний індивідуальний смисл, інформацію, а речення як схема (модель) – певний тип думки. У типовій мисленнєвій побудові (логемі, за П. Чесноковим) складниками є: а) предикативність – співвіднесення змісту думки з дійсністю; б) модальність – характер цього співвідношення; в) відносна завершеність мисленнєвого відбиття ситуації [Алефиренко 2005: 260].

СЗ можна також витлумачити як типове значення, що узагальнює комунікативні значення конкретних висловлень, побудованих у мовленні за однаковими моделями (за Г. Золотовою), пор.: «предмет + його якість» – *Студент старанний; Його мислення нестандартне.*

Семантика речення: комунікативний і формальний аспекти. Комунікативні та СЗ взаємопов'язані подібно до того, як взаємозв'язані структурна схема речення і висловлення. Перша входить до конкретного висловлення як його конструктивна основа: у процесі породження висловлення вона набуває свого оформлення як конкретне мовленнєве утворення з відбиттям комунікативних намірів мовця [Новиков 1999]. СЗ є важливим компонентом комунікативного значення, його основою, що уможливорює розмежування трьох напрямів інтерпретації семантики речення (див. Таблицю 3):

Таблиця 3. Типологічні напрями інтерпретації семантики речення

Представники	<i>Л. Теньєр, І. Вихованець, А. Греймас, В. Гак, Н. Гуїванюк</i>	<i>Н. Арутюнова, Н. Шведова, О. Москальська</i>	<i>Ш. Баллі, Т. Шмельова, В. Шинкарук</i>
Підхід	Семантична структура ізоморфна щодо структури позначуваної ситуації. Речення – це «драма в мініатюрі» з певним набором учасників (актанти), відношень між ними, умовами дії (сирконстанти).	Розгляд синтаксичної семантики в межах логічної теорії. Одиниця семантичного моделювання – структура смислу речення, його семантична модель. Основу складає поняттєвий зміст.	Розмежування в реченні диктуму і модусу. Опрацювання модальної рамки речення.

Слово як готова одиниця лексичної системи мови кваліфікується як правильне або неправильне саме по собі. Про останнє можна сказати, що воно неправильно вжите в складі речення, щодо якого така оцінка характерна. Причини його неправильності й аномальності повинна пояснювати семантична теорія. Причинами аномальності можуть бути: 1) граматичні помилки: *Він ходить по кімнаті дуже сувора*; 2) невідповідність фактам дійсності (правда / неправда): **Тарас Григорович Шевченко народився в Петербурзі*; 3) відсутність смислу речення: **Теперішній король Франції лисий*; 4) логічне протиріччя (контрадикція): *Чоловік Ірини одружений* тощо. Такі аномалії не суперечать природній мові, якщо вжиті у певному контексті, можуть отримати «нормальну» інтерпретацію, пор.: оксюморон *Ненавиджу і люблю*.

Отже, оцінка семантичної правильності речення залежить від лінгвістичних і від екстралінгвістичних знань. Тому семантична теорія повинна мати словник, який би вмщував слововживання семантичної метамови, правила композицій значень, що дає змогу здійснювати узагальнення його семантичного вияву.

Семантика речення: міжреченнєвий вимір. Одним із завдань семантичної теорії є пояснення логіко-семантичних відношень між реченнями. Наприклад, якщо речення зразка *Старший син Ганни поїхав з Варшави до Лондона вчитися* є істинним, то істинними постають такі речення: а) *У Ганни є син*; б) *У Ганни не менше двох синів*; в) *Старший син Ганни деякий час перебував у Варшаві* тощо. Тому можна встановити наявність логіко-семантичних відношень між названими реченнями за умови їхньої істинності. Метою семантичної теорії, виступає пояснення тільки тих семантичних множин, що визначаються винятково знанням відповідної мови. У силу цього пояснення відношень між реченнями вимагає формальних правил, такий опис речень називається **семантичною уявою (СемУ)** [Алефиренко 2005: 270]. Пояснення семантичних відношень можливе через застосування логічних понять *наслідку, імплікації, протиріччя, пресупозиції*.

Значення речення – це передавана реченням інформація. Якщо за отримання з основного речення певної інформації *A* не залучено ніяких додаткових відомостей для освоєння інформації *B*, яку передає речення, що пов'язане з похідним відношенням наслідку, то це можливо тільки тому, що інформація *B* складає частину інформації *A*. Тому значення основного речення включає в себе значення речення, що постає його наслідком, імплікацією, пресупозицією. Інколи визначають сему висловлення як множину наслідків, які можна виділити з нього (І. Беллерт). Наприклад, значення речення на зразок *Марійка боїться, що отримає трійку на іспиті* можна подати так: а) «Марійка відчуває пасивно-негативний емоційний стан, причиною якого є така ситуація:» → б) Марійка вважає високоймовірнішим, що отримає трійку на іспиті → в) і Марійка вважає це поганим для себе → г) і Марійка вважає, що не може протистояти цьому.

Семантика речення: денотативний компонент. Денотатом СЗ є типова ситуація або структура «учасників» позначуваної події. Структуру денотативної ситуації (ДС) утворює координація матеріальних об'єктів і їхніх станів, відношень між ними. ДС складає ядро СЗ. Семантична інтерпретація ДС передбачає: а) учасників драми в мініатюрі; б) їхні позиції, стани, постійні та змінні властивості; в) розгляд їхніх взаємовідношень, які надають драмі цілісного та динамічного характеру. Денотат СЗ являє собою вияв реального «стану речей» того фрагмента дійсності, що виражений реченням.

Поняття «пропозиція» в семантичному синтаксисі інтерпретується як результат номінації типової події. Пропозиційне найменування пов'язане з вираженням смислових структур, тобто семантичних моделей. Семантична модель речення – це відбиття у мовній свідомості мовця типової немовної ситуації. Синтаксичну структуру, що є адекватною формою вираження семантичної моделі, називають елементарним реченням (В. Богданов, І. Вихованець), що складається з: а) непередикатних знаків; б) передикатних знаків на позначення властивостей і відношень. Передикати мають здатність (валентність) сполучатися з непередикатними знаками. Кількість можливих аргументів / актантів залежить від рівня деталізації властивостей і відношень, які надаються «учасникам». Елементи передикатного

висловлення, співвіднесені з реальними ситуативними об'єктами, називають актантами, а елементи просторової конкретизації – «релятемами». За кількістю приєднаних актантів і релятем вирізняють від трьох типів семантичних моделей речення, які: 1) реалізуються предикатними висловленнями з одновалентними предикатами: а) «суб'єкт + буття» (*Він є*); б) «суб'єкт + фізичний / психічний стан (*Він втомився; Мені сумно*); в) «суб'єкт + змінний стан» (*Діти дорослішають*); г) «суб'єкт + здатність» (*Солов'ї співають*); д) «діяч + діяльність» (*Студенти вчаться*); е) «джерело звуку + звучання» (*Телефон дзвонить*); є) «джерело світла + світіння» (*Зірки мерехтять*); 2) реалізуються предикатними висловленнями з двовалентними предикатами: а) «суб'єкт + дія + результат дії» (*Студенти набувають знань*); б) «суб'єкт + відчуття + об'єкт» (*Пацієнт відчуває біль*); в) «суб'єкт + виявлення + об'єкт» (*Подорожній знайшов дорогу*); г) «суб'єкт (каузатор) + переміщення + переміщення + переміщуваний об'єкт» (*Господарі переміщують меблі до іншої кімнати*); г) «суб'єкт + буття + локатив» (*Альпіністи знаходяться у горах*); е) «суб'єкт + переміщення + напрям» (*Альпіністи відправились у гори*); є) «суб'єкт + поведінка + оцінка (*Він поводить себе мужньо*); ж) «суб'єкт (власник) + відношення належності + об'єкт» (Батько придбав дачу); 3) реалізуються предикатними висловленнями з тривалентними предикатами: а) «суб'єкт (інформатор) + повідомлення + повідомлюване + адресат» (*Син телеграфував батькові про покупку*); б) «суб'єкт + процес передачі + об'єкт + адресат» (*Він подарував другу книгу*); в) «суб'єкт + відношення оцінки + результат оцінки (почуття) + адресат» (*Учні з повагою ставляться до вчителя*) (Л. Васильєв) до шести / семи (І. Вихованець, А. Загнітко).

Семантика речення: сигніфікативний компонент. Сигніфікативний компонент семантики речення формується на другому ступені відбиття і пізнання дійсності. На першому ступені пізнання наявне відображення лише безпосередньо сприйнятої ДС без виявлення зв'язків між «учасниками» ситуації. Денотативні відношення окреслюють відношення між елементами ситуації, координацію субстанцій, утворюючи реляційний каркас логіко-сислової структури речення, його сигніфікат. Сигніфікативний компонент СЗ своєю появою ініційований судженням і є дворівневий. Нижній рівень – це пропозиційна функція, що відбиває об'єктивні зв'язки та відношення між елементами ДС. Другий рівень структури судження як сигніфікат СЗ має суб'єктно-предикатну організацію. Основні елементи тут – логічний суб'єкт і логічний предикат. Перший виражає поняття про предмет думки, другий – поняття про приписувані ознаки.

На першому рівні (реляційна структура) фіксується ДС («учасники» та їхні зовнішні відношення), на другому рівні – відбиваються результати пізнання тієї ж ситуації і сам перебіг пізнавального процесу у формі суб'єктно-предикатних відношень. Передаване реченням судження, здатне видозмінювати суб'єктно-предикатну структуру: *Художник створив картину* → *Картина створена художником*. Різноманітні ДС у процесі їхнього осмислення узагальнюються в ситуації абстрактні, що містяться у мовній свідомості і виражають властивості й ознаки денотатів, а також відношення до них мовців [Кобозева 2007: 237].

Семантика речення: основні компоненти значення речення. Одну з основних функцій мови – моделювання позамовної дійсності – реалізує пропозиційний компонент значення речення. В останньому наявні два основні різновиди складників – **аргументи / актанти (терми)**, що називають сутності, об'єкти, учасників ситуації, та **предикати**, які позначають властивості об'єктів і відношення між ними. У пропозиції речення *Іван продає Петрові ліжжі за 10 гривень* аргументи / актанти (терми) – *Іван, Петро, ліжжі, 10 гривень* і предикат – *продає*. Предикат з його аргументами утворюють концептуальну основу, каркас пропозиції.

Семантика речення: референційний і комунікативний компоненти. Подібно до будь-якого знака речення характеризується певними відношеннями зі світом (дійсним / уявним), що називаються *референцією* (референт (актуальний денотат) мовного вираження – фрагмент світу, який має на меті мовець). Референт речення – це конкретна ситуація. Пропозиційний компонент семантики речення вміщує основний інформаційний зміст

речення. Тому ситуація – елемент недискретного людського досвіду, а пропозиція – результат інтерпретації, або концептуалізації недискретного досвіду. Конкретна ситуація-примірник інтерпретується як вияв певної узагальненої ситуації-типу, а інтерпретувати ту саму ситуацію кожен може по-різному, залежно від того, що в ній є важливим. Суттєвим постає, як мовець виділяє важливий компонент: 1) порядок слів + інтонація = лінійно-інтонаційна структура; 2) вибір однієї з корелятивних лексичних одиниць тощо. Спосіб організації пропозиційного змісту, що визначає статус елементів для наявної ситуації спілкування, складає зміст особливого компонента семантики речення – **комунікативного**.

Семантика речення: прагматичний (ілокутивний) компонент. Зміст речення, окрім відображуваної пропозиційним компонентом ситуації, містить також інформацію про мовця, про його внутрішній стан та інше, що називають **прагматичним** (ілокутивним). Він охоплює: а) мету мовленнєвого акту; б) психологічний стан мовця (ментальний, вольовий, емоційний); в) співвідношення соціальних статусів мовця та слухача; г) зв'язок висловлення із зацікавленнями мовця; г) зв'язок висловлення з іншою частиною дискурсу тощо. Прагматичний компонент уможливує встановлення переліку умов успішності реалізації речення.

Загальну схему семантичних компонентів речення (висловлення) можна подати у такому схематичному вигляді (див. Схема 1):

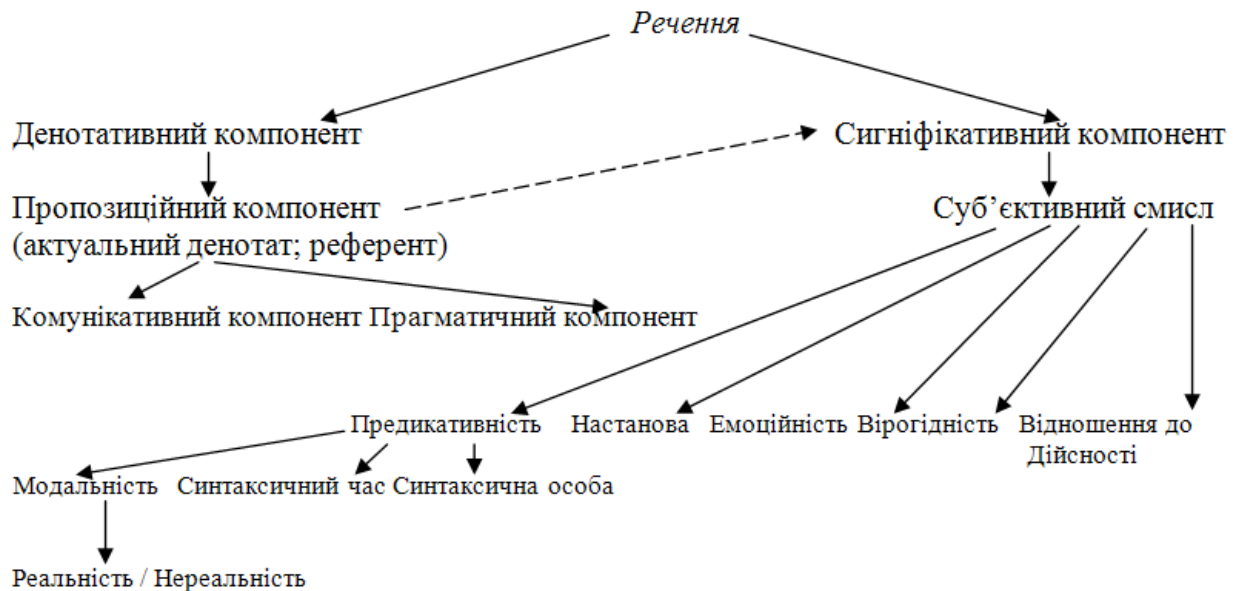

Схема 1. Семантичні компоненти речення

На сьогодні традиційна модель мовленнєвих актів зазнала змін, тому аналіз наведених складників і визначень дозволяє трактувати **мовленнєвий акт** так: *це мінімальна одиниця мовленнєвої комунікації, цілеспрямована мовленнєва дія, яка відбувається у певній комунікативній ситуації згідно з принципами і правилами прийнятими у суспільстві, є виразником інтенцій мовця, завжди відбувається між адресантом та адресатом, передбачає вплив на адресата, досягнення комунікативної мети*. Комунікативна ситуація охоплює адресанта, адресата, канал зв'язку та повідомлення, що виникає у фізичному, соціальному просторах у конкретний відрізок часу.

Прогрес лінгвістичної семантики, виникнення й розвиток поглядів на речення як знак відкрили нові перспективи у вивченні змістового аспекту речення (висловлення). Вони пов'язані, зокрема, з вивченням семантики речення (висловлення) щодо позначуваної реченням (висловленням) ситуації. Виявилось, що мова не тільки служить формою існування думки (із чим пов'язані певні корелятивні відношення між структурою думки й структурою речення

(висловлення)), але й моделює у властивих йому схемах ситуації об'єктивної дійсності, зводячи їх до кінцевого набору елементарних ситуацій.

Отже, якщо слова служать засобом номінації, насамперед предметів й явищ, то речення (висловлення) – подій. Події можуть номінуватися й словами, але лише в реченні (висловлення) подія відбивається в структурованому мовою вигляді як взаємодія й взаємовідношення предметів й явищ.

Перспективним у дослідженні постає зіставлення семантичних компонентів речення з теорією мовленнєвих актів Дж. Сьорля, зокрема у їхній структурі: локуції, ілокуції, перлокуції. Зі структурою мовленнєвих актів можуть бути також співвіднесені денотативний, сигніфікативний та комунікативний компоненти, де ядровими є перші два компоненти.

References

Алефиренко 2005: Алефиренко, Н.Ф. Спорные проблемы семантики : Монография [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.

Вихованець 1993: Вихованець, І.Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

Гак 2004: Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2004. – 862 с.

Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматика української мови : Синтаксис : Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

Кобозева 2007: Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика : Учебник. Изд. 3-е, стереотипное [Текст] / И. М. Кобозева. – М. : КомКнига, 2007. – 352 с. (Новый лингвистический учебник).

Новиков 1999: Новиков, А.И. Смысл : 7 дихотомических признаков [Текст] / А. И. Новиков // Теория и практика речевых исследований. – М. : Изд. Московского ун-та. – 1999. – С. 68-82.

Серль 1986: Серль, Дж. Что такое речевой акт [Текст] / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 17. – М. : 1986. – С. 151-169.

Штерн 1998: Штерн, І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики [Текст] / І. Б. Штерн. – К. : АртЕК, 1998. – 336 с.

Розглянуто особливості синтаксичної семантики речення з простеженням особливостей його денотативного і сигніфікативного значення, схарактеризовано закономірності вияву референційної семантики речення, встановлено статус комунікативного і прагматичного значення речення. Виявлено динаміку основних концепцій синтаксичної семантики та встановлено співвідношення синтаксичної семантики речення з його лексичним наповненням.

Ключові слова: пропозиція, синтаксичне значення, синтаксична форма, денотативне значення, сигніфікативне значення, прагматичне значення, мовленнєвий акт.

Available 19 September 2013.